

УТВРЂЕЊА У СРБИЈИ – ПЛЕМЕНИТИ КОЗНИК У РАСИНИ

ЈЕРИНИН ГРАД

Древна средњовековна област Расина, која се налази на обронцима и у близини планинског масива Копаоника, и данас је препознатљива по изузетно богатом и разновродном културно-историјском и верском материјалном наслеђу. Многобројни манастири, цркве и црквишта, као и утврђени градови сведоче о моћи једне од некада најзначајнијих жупа у Србији у доба владара из династија Немањић, Лазаревић и Бранковић.

У јавности недовољно познат, а историјски и културолошки веома драгоцен, средњовековни утврђени град Козник с разлогом већ деценијама привлачи пажњу и интересовање стручњака и истраживача.

Утврђени град Козник смештен је на врху упечатљиво купастог планинског врха моћног копаоничког масива, на друму који води из плодне и питоме долине Расине у долину реке Ибар. У литератури се често помиње да се налази на обронцима Жељина, због близине масиву те планине и релативне велике удаљености од највиших врхова Копаоника, али се тврђава, наиме, налази на крајњем северои-

стоку Копаоника, чија је најсевернија тачка смештена у његовом непосредном подножју.

На свега десетак километара од Александровца и Бруса, у атару села Град, и данас се налазе остаци тог некада значајног средњовековног утврђеног насеља и средишта древне жупе.

Настанак и порекло назива

Узвишење на коме је смештена средњовековна фортификација налази се на око 900 метара надморске висине. С три стране скоро потпуно неприступачан, док се само с четврте, донекле, могло приступити тврђави, Козник је представљао град који је било релативно лако бранити од потенцијалних освајача.

Време настанка и порекло назива Козника није познато.

У историјски изворима помиње се као „племенити Козники” 1381. године, у повељи кнеза Лазара

Саграђена на купастом узвишењу, тврђава је имала јаке белеме, који су пратили неприступачну конфигурацију терена. Белеми су имали осам кула различитих димензија. Две највеће, на северној страни, служиле су за становање. Северозападна кула, првобитно предвиђена као улазна, зазирана је током граање. У јужном делу града налазили су се огњиште поплачано опеком и систем за снаблевање водом – цистерна с четири бунара. Архитектонска пластика моравског стила и делови фресака сведоче о постојању цркве у североисточном делу опсаде. Претпоставља се да је утврда подигнута у 14. веку, у време кнеза Лазара.

(1371–1389), Великој лаври на Светој Гори, који ју је потписао управо у том утврђењу. Важно је нагласити да се у документу који је кнез издао најстаријем и најзначајнијем светогорском манастиру, а који је основао утемељивач тамошње монашке заједнице Свети Атанасије Атонски, први пут помиње назив Козник. Верује се да је утврђени град настао у последњој трећини 14. столећа, као један у низу великашких седишта и својеврсних административних жупских центара. Такође, сматра се да је Козник подигнут у оквиру ширег подухвата изградње фортификација, чији је циљ био заустављање снажног османског продор на балканске просторе.

Козник је, дакле, највероватније подигнут за време владавине кнеза Лазара јер су на њему откривени трагови грађења у тада доминантном моравском стилу, што је карактерисало династију Лазаревић. Верује се да је подигнут у истом периоду као и низ других утврђења попут Крушевца, Прокупља и Пирота.

Средњевековни град Козник спада међу неколико најбоље очуваних средњевековних утврђења на подручју Србије. Град јесте у рушевинама, али на основу научних анализа могуће је врло прецизно утврдити његов изглед од 14. века па надаље. Иако се претпоставља да је било активно утврђење још за време Келта и Римљана, данашњи остаци

углавном припадају 14. веку, у доба криза које настају продирањем Османлија на Балкан, што је довело до фортификацијских радова на многим утврђењима, па и на Кознику.

Удовица кнеза Лазара, кнегиња Милица (монахиња Евгенија, а потом схи-монахиња Ефросинија), и њен син, кнез и деспот Стефан (кнез од 1389. до 1402, а деспот од 1402. до 1427. године) често су боравили у утврђеном Кознику.

Деспот Стефан је управо ту 1405. године издао две повеље свом великашу Радичу Поступовићу, којима му је доделио сва села око града и цркву на Грабовничници.

Схи-монахиња Ефросинија издала је повељу Дубровчанима 12. септембра 1405. с Расине (како се означавао Козник), када се „господин деспот жењаше” (Јеленом, кћерком господара Митилене Франческа Гатилузија).

За време кнеза и деспота Стефана град Козник био је у поседу његовог челника Радича Поступовића, у народној песми опеваног као Облацић Раде и Рајко од Расине. Великаш Радич истакао се градећи цркве, пре свега Милентију, манастир испод Козника. Милентија је релативно добро очувана, што потврђују резултати дугогодишњих ископавања на том локалитету. Била је за то време раскошно грађена, о чему говоре многобројни фрагменти камене пластике који се данас чувају у Народном музеју у Крушевцу.

Проклетата деспотица

Радич је радио на утврђивању и доградњи Козника, јер је живео и у време деспота Ђурђа (1427–1456) и његове жене Јерине, када се у Србији радило на обнови и градњи нових тврђава. Велики кулци наметнути народу опевани су у многим песмама, а деспотица Јерина сматрана је главним кривцем за велике патње које је народ трпео. То је свакако разлог да Козник има и друго име и у жупи је познат и као Јеринин град. Многе легенде сачуване у народу тог краја говоре о томе да се тада на Кознику много радило, односно да му је дат изузетан значај као утврђењу које је требало да одигра кључну улогу у одбрани тих простора.

Проклетата Јерина је, како легенда каже, завела такав кулук да су и животиње биле ангажоване за извлачење материјала, камена и других потрепштина на тај тешко приступачан вис. И козе су биле коришћене за изношење грађевинског материјала, па је због тога, према народном предању, град и назван Козник. Народна песма тврди да је и у крави *шеле замукало, а у кози јаре ђровречело*. Силна Јерина је по предању зајазила Расину на месту званом Скачак, тако да је била поплављена пловна долина Расине према Плешу све до Митровог поља, како би уживала у купању и вожњи на лађама.

У време првог пада деспотовине 1439, османске снаге заузеле су град Козник, али је неколико година касније враћен деспоту Ђурђу на основу одредаба Сегединског мира, којим је 1444. последњи пут обновљена српска деспотовина.

Деценију касније, османске јединице трајно су га заузеле и то током похода на Крушевац (1454–1455), после чега је обновљен и додатно утврђен као стратешки значајно место. Његова важност није опала ни почетком 16. века, будући да је оближње село Стрелар испоручивало утврђењу чак 30.000 стрела годишње.

Археолошка истраживања

У наредним вековима у Кознику се налазила османска посада коју су 1689. године, у доба Великог бечког рата, уништили српски устаници заузимајући тврђаву. Непосредно после тога један аустријски инжењеријски официр направио је оквиран план утврђења с његовим подграђем, а на њему је забележио и назив утврђења *Schloss Koznica* (испод цртежа) и *Cosnicher Schloss* (изнад цртежа). После пропасти аустријске офанзиве на Балкан дошло је до Велике сеобе Срба, а сам Козник, као и читав низ утврђења, био је напуштен и препуштен зубу времена.

Саграђен на купастом узвишењу, Козник је био опасан јаким бедемом који прати неприступачну конфигурацију терена. Бедем је ојачан с осам кула различитих димензија. Две највеће, на северној страни, служиле су и за становање. Северозападна кула, првобитно предвиђена као улазна, заидана је током градње, тако да је једини улаз био на североисточном зиду. У јужном делу утврђења налазили су се огњиште поплочано опеком и систем за снабдевање града водом – цистерна с четири бунара. Откривени су и зидови

објекта из друге половине 14. века. Обиље покретног археолошког материјала – комада архитектонске пластике моравског стила и делова фресака, сведоче о постојању цркве на месту делимично истраженог објекта у североисточном делу града, који припада најстаријем нивоу градње, а сеже у другу половину 14. века. Јужно од града било је смештено подграђе.

Козник је подигнут на узвишењу које с три стране чине оштре стене, што је онемогућавало прилаз, док му је четврта, западна, била блажа, и њом је било могуће прићи утврђењу. Фортификација је неправилног облика, с највећом дужином од 58 и ширином од 44 метра. Његови бедеми ојачани су с осам јаким четвоространих кула квадратног облика, размештених на приближно истом растојању.

Три куле на источном бедему биле су нешто мање од оних које се биле на јужном и западном бедему. Северна, донжон, и северозападна кула, спољне ширине од десет, а унутрашње од осам метара, биле су знатно веће и највероватније су имале стамбену улогу. На највишој тачки града, на око 921 метар надморске висине, на средини северног бедема била је донжон кула. Била је четворострана грађевина с основом правилног квадрата странице девет метара и дебљином зида од око два метра, у коју се улазило с јужне стране.

Једна од капија налазила се на северном бедему, у близини североисточне куле. Друга се, вероватно, налазила на јужном бедему, уз југоисточну кулу, док је још један улаз постојао у северозападној кули. У јужном, ужем и нижем делу Козника, налазила се цистерна за прикупљање атмосферских падавина, с четири филтер бунара, док се у северном делу могу уочити остаци две грађевине смештене уз западни, односно источни бедем.

Током археолошких истраживања пронађени су остаци украсне камене пластике карактеристичне за моравски стил, што упућује на закључак да је у оквиру тврђаве постојала такозвана придворна црква, попут Лазарице у тада престоном Крушевцу. Остаци малтера црвенкасте боје на грудобрану једне од кула пронађени током археолошких истраживања додатно говоре у прилог тврдње да је утврђење подигнуто у доба кнеза Лазара.

Археолошка ископавања локалитета први пут су обављана од 1970. до 1973. године. Комплекс је тада рашчишћен од вегетације, конзервирани су и делимично обновљени делови бедема и кула, као и донжон кула, која је ојачана системом гвоздених прстенова.

Радови су настављени 1978, али су већ 1980. године прекинути због беспарице. У том периоду откривена је и цистерна пречника пет метара у оквиру које су се налазила раније поменута четири бунара. Цео систем био је направљен ради сакупљања и чувања атмосферских падавина. Приликом открића у њему је било бистре воде, што сведочи да је и после више векова систем скупљања и чувања воде у тврђави функционисао без проблема.

Последњи пут археолози су у Кознику били 1988. године. Остаци некада моћног утврђеног града Козника и даље одолевају зубу времена и људске небриге, чекајући неке друге генерације које ће том древном месту вратити стари сјај. ■

Дејан РИСТИЋ